

DR. SIMONIK PÉTER

A munkavállalók szabadidejének megszervezése a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatabányai bányatelepén (1896–1945)

Az 1920-as években a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatabányai bányatelepén egy széles alapokon nyugvó vállalati jóléti rendszert működtetett. A társulat jóléti politikájának eszköztartalma két fő részből állt. Az egyik részbe azon eszközök kerültek, amelyek alkalmazását törvények vagy törvényerejű rendeletek tették kötelezővé (pl. fürdők, segélyhelyek, balesetvédelmi berendezések stb.), a másikba tartozókat viszont a vállalat a jogszabályokban előírt mértéken túl vagy önszántából biztosította (pl. bölcsőde, napközi, kávéház, sporttelep stb.). Az előbbieket munkásvédelmi intézményeknek, az utóbbiakat pedig munkásjóléti intézményeknek nevezték.¹ Jelen dolgozatban arra a kérdésre keresünk választ, hogy a munkásjóléti intézmények csoportjába sorolható kulturális intézményeket a vállalat vezetése milyen okból létesítette, és milyen indítékok vezérelték akkor, amikor az egyik vagy a másik támogatása mellett döntött.

A vállalatok által létrehozott kulturális intézmények megjelenése elsősorban az ipari forradalom által indukált gazdasági és társadalmi változásoknak volt köszönhető. A belső ipar kialakulása nemcsak a gazdasági élet élénkülésével járt együtt, de magával hozta a munkaadó és a munkavállaló közötti feudális kötöttségekkel terhelt viszony gyengülését is. Ezen béklyók enyhülése pedig hosszabb távon – Jánosi György szavaival élve – a társadalmi újratermelés privatizálódását, azaz a magánélet megjelenését eredményezte.² A magánélet megjelenésével párhuzamosan pedig lassan megindult a munka- és a szabadidő elkülönülésének folyamata, amely azonban csak a 19. század végén, a (fizetési) szabadság bevezetésével vált teljessé.

Először a 18–19. század fordulóján – a modern gyáripar bölcsőjének tekinthető – Angliában fogalmazódott meg a munkavállalók szabadidejének hasznos eltöltését célul tűző kulturális intézmények alapításának igénye. Már 1789-ben a birminghami Vasárnapi Társaság tagjai is javasolták, hogy a napi 16 órás munkaidő után, hetente legalább egy alkalommal (vasárnapként) minden munkavállaló számára biztosítani kellene a szórakozás és az ismeretszerzés lehetőségét. Ezen gondolat gyakorlati megvalósításában a munkásvédelem atyjának is tekinthető Robert Owen járt élen, aki textilgyárában munkásai számára már 1800-ban ismeretterjesztő előadásokat és hangversenyeket szervezett.³

Amint azt Mohácsi Gergely a testkultúra 19. századi elterjedésével foglalkozó tanulmányában megemlíti, a munka- és a szabadidő kettéválasztása azonban korántsem volt ennyire egyszerű folyamat. A munkaadók ugyanis mindvégig kényszerben álltak arra, hogy ezeket a munkavégzés helyétől térben is elkülönülő tevékenységeket kontroll alatt tartásuk. Az egyik legnagyobb és legismertebb amerikai autógyáros, Henry Ford már a 20. század fordulóján megfigyelőket küldött munkásai otthonába, akik feladatuk volt a munkavállalók „jobb életmódra történő nevelését”. (A magyar bányatelepeken ehhez hasonló feladatokat láttak el a telepek egy részének felügyeletével megbízott ún. termesterek, akik felelősek voltak a bányavállalatokra oly jellemző rend és fegyelem munkaidőn túli megtartásáért.) Mivel a vállalatok

¹ Baloghy Mária: *A gyárgondozónői szolgálat*. In: *A mai magyar szociálpolitika*. (Szerk.: Mártonffy Károly) – Bp. Állami Ny., 1939. – p. 708.

² Jánosi György: *A szórakozás történelmi funkcióváltozásai*. – Bp. Magvető, 1986. – p. 215–216. – A továbbiakban Jánosi, 1986

³ Fluck András: *A gyáripari munkavállalók szabadideje*. – Bp. Magy. Gyáriparosok Orsz. Szöv., 1940. – p. 13. – A továbbiakban Fluck, 1940.

vezetői a különböző munkavállalói csoportok részéről felmerülő igényeknek megfelelő szabadidős intézményeket létesítettek, ezért ezek az első pillantásra integratívnak tűnő megoldások, egyúttal a társadalmi távolságok újratermelésének eszközeivé is váltak.⁴

A munkavállalók kulturális szükségleteinek el- és felismeréséhez azonban több feltétel együttes jelenlétére volt szükség. Ezek közül talán az egyik legjelentősebb, hogy az egykoron csak a rendi hierarchia magasabb szintjein elhelyezkedő csoportok által elsajátítható kulturális értékek immáron szélesebb társadalmi csoportok számára is hozzáférhetővé váltak. A kulturális javakhoz való hozzájutás viszont csak a megfelelő anyagi kondíciókkal rendelkező személyek számára volt biztosított. A folyamatos anyagi nehézségekkel küzdő munkásosztály egy jelentékenyebb számú csoportja számára azonban mindezek sokáig elérhetetlennek bizonyultak.

A szórakozás önállóvá válásának folyamatát az anyagi erőforrások hiányán kívül a munkások munkaidejének hossza, valamint a szabadidős tevékenységekre fordítható idejük is akadályozta. Mivel szűkös pihenőidejük elsősorban biológiai és fiziológiai szükségleteik kielégítését (azaz a regenerálódásukat) kellett, hogy szolgálják, ezért ez a feltétel eleve korlátozta a szoba jöhető tevékenységek körét. A választás lehetőségét ráadásul az is behatárolta, hogy a munkások megfelelő kapcsolatrendszer híján egyfajta „légüres” térben éltek, ezért számukra a gyors és intenzív kielégülést okozó tevékenységformák (pl. a prostituáltak szolgáltatásainak igénybevétele vagy éppen a mértéktelen alkoholfogyasztás) bizonyultak a legmegfelelőbbnek.⁵ Mindezek után nem meglepő, hogy a 19. század végén és a 20. század elején megjelenő életmóddal és a közegészségüggyel foglalkozó írások többségében az alkoholizmus és a nemi betegségek elleni küzdelem állt a középpontban.

A vásárlóerő birtokában lévő munkásságot és a feltörekvő kispolgárságot ekkoriban már nem a hagyományos értékek és normák irányították, hanem egy olyan „belső irányítú”, amelynek segítségével az egyén életcéljait, valamint saját jövőjét érintő döntéseket is hozhatott. Ennek megfelelően az individuum kulturális preferenciáit már nem a konformitás, hanem azon belső szükségleteik határozták meg, amelyek egyúttal készségeik fejlesztését is eredményezhették.⁶

A (nagy)városi ember kevésbé kiszámítható életútja miatt egyre fontosabb szerepet kaptak azon képességek, amelyekkel a kialakult élethelyzetéből eredő feszültségeket kompenzálni tudták. A szabadidő jelentőségének növekedését éppen emiatt az előbbiekre adható válasznak is tekinthetjük.⁷ A tömegkultúra eszközei a falvakból az ipari központokba özönlő, egyre jobban lazuló családi és közösségi kapcsolatokkal rendelkező bér munkások esetében nemcsak a szabadidő értelmes eltöltésében játszottak kiemelkedő szerepet, hanem – Riesman szerint – a vonatkozási csoporthoz való igazodás nélkülözhetetlen kellékeivé is váltak.⁸ Mindemellett egyfajta orientációs pontokat is nyújtottak a megfelelő cselekvések kiválasztásához.

A tömegkultúra megjelenése azonban nemcsak a választás képességével ruházta fel a munkásosztály tagjait, hanem ezzel egyidejűleg szűkítette is az elsajátítható javak körét. Habermas úgy vélte, hogy az alacsony művelődési szinten álló csoportok igényeit a tömegkultúra eszközei úgy elégítették ki, hogy közben nem segítették elő a munkások kulturális nívójának emelését.⁹

Mindezek alapján az is könnyen érthetővé válik, hogy milyen szerepet kaphattak a vállalatok által működtetett kulturális intézmények a munkavállalók letelepítésében és a helyi társa-

⁴ Mohácsi Gergely: *Szép, erős, egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. sz. első felében* = *Korall*, 2002. 7–8. sz. p. 40–41. A továbbiakban Mohácsi 2002.

⁵ Jánosi 1986. p. 239–240.

⁶ Uo. p. 222–224.

⁷ Mohácsi 2002. p. 39.

⁸ Riesman, David: *A magányos tömeg*. Bp. Közgazd. és Jogi Kvk., 1983. p. 223.

⁹ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp. Gondolat, 1971. p. 237–238.

dalomba történő beillesztésében. A munkáltatók elismerték ugyan a munkavállalók kulturális igényeit, de ennek intézményeit teljesen ellenőrzésük alá is vonták. Ez a kontroll egyrészt az igénybe vehető szolgáltatások körének, másrészt a hozzáférés módjának meghatározását is jelentette.

A vállalatok által felkínált kulturális tevékenységek többsége olyan mintákat közvetített a munkásosztály és a kispolgárság felé, amelyek egyébként az arisztokrácia vagy éppen a nagypolgárság tagjainak szabadidő eltöltési módjaihoz voltak hasonlatosak (pl. kaszinók, társasági estek stb.). Számukra azonban nem a „kellemesség” érzése, hanem a kifelé mutató volt a legfontosabb cél.¹⁰

A támogatandó szabadidős tevékenységek körének meghatározását sok esetben politikai diskurzusok előzték meg. Ezen viták központi kérdése az volt, hogy miként lehetne a társadalmi és a gazdasági érdekek, ill. gyakorlatok ütközőterében lévő szabadidő kereteit úgy meghatározni, hogy ez a későbbiekben egy fogyasztáson alapuló tömegtársadalom megteremtéséhez vezessen. Az amerikanizáló modell egy nem osztály alapon szerveződő szabadidő politika megteremtését preferálta, a keresztény-nemzeti modell (pl. a leventék, cserkészek) egy államilag irányított össznemzeti politikát tartott elfogadhatónak, a polgári modell pedig az osztály alapon szervezett szabadidős megoldásokat támogatta.¹¹ A magyar iparvállalatok szabadidő politikája a leginkább egy olyan „vegyes modellnek” volt tekinthető, amelyben az előbbi három modell egyszerre volt jelen.

A munkavállalók szabadidejének hasznos eltöltésével nemzetközi szinten először 1924-ben Genfben, a Népszövetség Szabadidőügyi Egyetemes Értekeztetén foglalkoztak. A küldöttek – olasz kezdeményezésre – öt olyan ajánlást fogalmaztak meg, amelyek mindegyike a munkavállalók helyzetének javítását célozta meg. Az értekezlet résztvevői úgy vélték, hogy a dolgozók számára csak abban az esetben lehet igényeiknek is megfelelő szabadidős tevékenységet felkínálni, ha mindeközben megélhetésük biztosított. Mindehhez viszont nélkülözhetetlen volt munkabérük állami szinten történő rendezése. Társadalom-egészségügyi szempontból fontosnak tartották a munkavállalók lakáskörülményeinek rendezését, valamint a fizikai kondíciójuk javítását célzó intézkedések (pl. uszoda-, fürdő- és üdülőhasználat) bevezetését. A résztvevők hangsúlyozták, hogy eredményeket csak abban az esetben lehet majd felmutatni, ha a szabadidős tevékenységek az adott országban vagy településen az ott élők szükségleteit maximálisan figyelembe veszik, és ezek igénybevételének lehetősége minden esetben az önkéntesség elvén fog nyugodni.

Egy évvel később (1925-ben) Olaszország lesz az első olyan ország, amely Opera Nazionale Dopolavoro (Munkautáni Nemzeti Szervezet) néven állami szabadidő szervezetét megalakítja. Működése a Mussolini által kiadott Carta del Lavoro-ban rögzített azon alapelven nyugodott, amely szerint: „a munkásnak joga van szabadidőre [...] és a munkásnak mindennap éreznie kell, hogy ebben az állam segítő és támogató hatalma mellette áll”. Az így létrehozott szervezet három területen fogta össze az olasz vállalatokat (művészi nevelés és népi kultúra; testnevelési ágazat; szociális és egészségügyi támogatás). Németország 1933-ban „Kraft durch Freude”, Magyarország pedig Nemzeti Munkaközpont néven is ezt az olasz gyakorlatot veszi majd át.¹²

A magyar vállalati gyakorlatban már a 19. század utolsó két évtizedében megjelennek az első olyan intézkedések, amelyek a munkavállalók szabadidejének biztosításáról szólnak. Az 1880-as években Diósgyőrben, 1899-ben pedig Kner Izidor gyomai nyomdájában vezették be a fizetési szabadság intézményét.¹³ Miután a fizetési szabadság kérdésének jogi szabályo-

¹⁰ Jánosi 1986. p.239.

¹¹ Mohácsi 2002. p. 43.

¹² Fluck 1940. p. 15–17.

¹³ Uo. p. 15.

zására majd csak az 1930-as évek közepén kerül sor, ezért a legtöbb vállalat saját elképzeléseinek megfelelően próbálta meg az ezzel kapcsolatos problémákat rendezni.

A MÁK Rt. közgyűlése 1920-ban döntött egy munkásüdülési szabadságalap felállításáról. A vállalat valamennyi 24 év feletti munkavállalója, aki legalább öt vagy tíz éves folyamatos munkavisztonnyal rendelkezett, munkaviszonyának hosszától függően három vagy nyolc nap fizetéses szabadságban részesülhetett. Ezen juttatásból kimaradtak mindazok, akik munkavégzésük során valamely rendszabály ellen vétettek, igazolatlanul hiányoztak munkahelyükről, vagy valamely (baloldali) politikai mozgalom aktivistájaként tevékenykedtek. A társulati döntés értelmében a munkavállalók legfeljebb 5%-a lehetett egyszerre szabadságon és ezen munkavállalók kilétét is a vállalatvezetés határozta meg. (A fizetéses szabadság intézményének bevezetését a MÁK Rt. vezetői nem önként vállalták, hanem e mögött egy olyan politikai megállapodás állt, amelyért cserébe a munkavállalókat négy órás helyett, nyolc órás pótműszak végzésére is kötelezhették.)¹⁴

Az 1930-as évek elején az alapból éves szinten legfeljebb 100.000 pengőt lehetett a fizetéses szabadságok céljára fordítani. Amennyiben a szükséges pénzügyi erőforrások összege ezt az értéket meghaladta, úgy a szabadságok finanszírozása már az üzemek költségvetését terhelte.¹⁵

Az évtized második felében a már említett Nemzeti Munkaközpont Magyar Munkások Szövetsége „Becsüld a munkát!” szabadidő szervezetének a munkások külföldi nyaraltatásának esetleges vállalati támogatására vonatkozó kérdésére Vida Jenő azt válaszolta, hogy a MÁK Rt. vezetése igyekszik megfelelni a jogszabályokban rögzítettek kötelezettségeinek, de munkavállalóit ezen túlmenő támogatásban nem kívánja részesíteni.¹⁶

Mindezekből az is következik, hogy az 1920 előtt létesített kulturális és szabadidős intézmények funkciója nem feltétlenül az volt, hogy a munkavállalók szabadságának idejére nyújtsanak tartalmas szórakozást, hanem elsősorban az alkalmazottak munkaidőn túli kikapcsolódásának helyszínéül szolgáltak. Ennek megfelelően jelentős szerepet játszottak egyrészt a bányanyitás éveit követően dinamikusn fejlődő elődközségek (Alsógalla, Felsőgalla, Bánhida és Tatabánya) soknemzetiségű lakosságának elmagyarosításában, másrészt kiváló lehetőséget biztosítottak ahhoz is, hogy a vállalat vezetése a munkaidőn túl is ellenőrzése alatt tarthassa munkavállalóit.

A bányatársaságok és ipari üzemek körében nem számított ritkaságnak ez a típusú gondolkodás, hiszen ekkoriban a bányamunkások művelődését szolgáló intézmények létesítésének legfőbb céljai között a munkavállalók szokásainak és gondolkodásmódjának megváltoztatása, valamint a békére és „szociális belátásra” történő nevelése szerepelt.¹⁷

Különösen fontos volt ezen intézmények létesítése a nyersanyag-lelőhelyhez szorosabban kapcsolódó iparágak esetében (pl. bányászat), ahol az üzemek vezetése kénytelen volt a munkavállalókat telepszerűen elhelyezni. A lakott településektől viszonylag távol fekvő munkásokolóniákon már alapításuk első időszakában különböző jóléti intézmények is létesültek (pl. élelemtár, munkáslakások), de csakhamar megjelentek az első közösségformáló és kultúraközvetítő funkciót is felvállaló intézmények (pl. könyvtárak, színház, mozi). A munkavállalók növekvő szükségletei miatt, a 20. század első évtizedeiben az ország számos pontján már egyre korszerűbb telepek épültek.¹⁸

¹⁴ Gergely Ernő: *A bányamunkások szakszervezeti mozgalma az ellenforradalmi rendszer első éveiben 1919–1923.* – Bp. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1973. – p. 32.

¹⁵ 1933. március 14. Magyar Országos Levéltár (MOL) Z-965 5. cs.

¹⁶ 1939. május 31. MOL Z-254 17.cs. 65.d.

¹⁷ Oczwirk Nándor: *A magyar bányászat munkáskérdései III.= Bányászati és Kohászati Lapok* (A továbbiakban BKL) 1914. 6. sz. p. 364.

¹⁸ Wahlner Aladár: *Magyarország bánya- és kohóipara az 1912. évben* = BKL, 1913. 24. sz. p. 714.

A kulturális feladatokat (is) ellátó intézmények közül ki kell emelnünk a munkásköröket és munkáskaszinókat, valamint a könyvtárakat. Az előbbi kettővel 1906-ban a vállalatok (N=9732) 0,61%-a, 1933-ban pedig ugyanezek (N=19512) 0,39%-a rendelkezett.¹⁹ A két időszak közötti különbség okát a trianoni döntésben kell keresnünk, hiszen ennek következtében Magyarország gyártelepeinek 49%-a és gyári munkásainak 50%-a került a határokon túlra. Mindezek révén jelentős mértékben csökkent a nyersanyag-lelőhelyhez kötődő iparágakhoz tartozó üzemek száma is és velük együtt a jóléti intézmények jelentős része is a határon túlra került.²⁰

Amennyiben nem a kulturális intézmények elterjedtségét, hanem azt vizsgáljuk, hogy milyen mértékben érik el ezen szolgáltatások a munkavállalókat, az adatok ez esetben némileg jobb helyzetről árulkodnak. Amíg 1906-ban a munkavállalók (N=287.560) 7,24%-a részesült a munkáskörök és munkáskaszinó által nyújtott szolgáltatásokból, addig 1933-ban az alkalmazottak (N=233.850) 22,05%-át érték el ugyanezek. Ezek az adatok azt jelzik, hogy 27 év alatt csaknem négyszeresére növekedett azon dolgozók aránya, akik szükség esetén igénybe vehették ezen kulturális intézmények szolgáltatásait.²¹

A MÁK Rt. által létesített és működtetett kulturális intézmények közül az egyik legjelentősebb az 1917-ben megnyitott Népház volt. Az épület 750 férőhelyes nagyterme kiválóan alkalmas volt színi- és mozielőadások, valamint hangversenyek tartására. A társulat vezetése már korábban is tervezte egy olyan kulturális intézmény létesítését, amely egyrészt szolgálja a tisztviselők, altisztek és munkások kulturális szükségleteinek kielégítését, másrészt alkalmas arra is, hogy a bányatelepeken működő társadalmi egyesületek számára megfelelő helyiséget biztosítson. Mindezeket azonban az 1910-es évek második felének gazdasági körülményei nem tették lehetővé.

A Népházban folyó közművelődési programok támogatására a vállalat végrehajtó bizottsága 1917 márciusában 350.000 koronát szavazott meg azzal a feltétellel, hogy az intézményben működő mozi várható éves bevételét (15.000 K) a társulat viszonzásul megkapja.²²

Miután az épület egy viszonylag nagy létszámú közönség befogadására alkalmas színházteremmel is rendelkezett, ezért már a megnyitást követően rendszeressé váltak a színházi előadások. A vállalat tatabányai bányagazgatója, Rehling Konrád kezdetben kiemelten fontosnak tartotta, hogy a bányatelepre csak elsőrangú szintársulatok érkezzenek, és nem járult hozzá a kis vidéki társulatok fellépéséhez.²³

A társulat azonban nemcsak a színelőadások folyamatos kontroll alatt tartásával próbálta meg az alkalmazottak kulturális szükségleteit kielégíteni és ennek szintjét emelni, hanem az ülésrend szigorú szabályozásával a munkavállalói hierarchia konzerválásához is jelentős mértékben hozzájárult. Még az 1930-as évek második felében is élt az a gyakorlat, amely szerint a színházterem első három sorában csak a főtisztviselők, az első hat sorában (az előbbiekkal megosztva), valamint az erkély első ülésein csak a tisztviselők foglalhattak helyet. Ehhez hasonlóan módon a mozi hátsó traktusában is csak az utóbbi munkavállalói kategória tagjai ülhetek le.²⁴

A Népházban folyó kulturális rendezvényekkel kapcsolatban már viszonylag korán megfogalmazódtak az első kritikák, s a bányavezetés korábbi elképzeléseinek felülvizsgálatára kényszerült. Rehling bányagazgatónak egy 1924 februárjában írott levele is rávilágított arra,

¹⁹ Hilscher Rezső: *A tőke és a munka békéje*. = *Társadalompolitikai Füzetek* VI. kötet. 1938. 1–3. sz. p. 82. A továbbiakban Hilscher 1938. ; *A m. kir. Iparfelügyelők tevékenysége az 1906. évben* = BKL 1908. 3. sz. p. 161. alapján saját számítás. A továbbiakban A m. kir. Iparfelügyelők, 1908

²⁰ Kovrig Béla: *A munka védelme a dunai államokban*. Kolozsvár: Minerva, 1944. p. XXI.

²¹ Hilscher 1938. p. 82. és A m. kir. Iparfelügyelők, 1908. p. 161. alapján saját számítás

²² A MÁK Rt. Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve 1917. március 3. MOL Z-961 1. cs.

²³ 1924. július 10. MOL Z-252 66.cs. 345.d.

²⁴ Dr. Zsoldos Ferenc: *Zsoldos Ferenc visszaemlékezése*. é.n. p. 3. (Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára. Kéziratgyűjtemény)

hogy a vállalat vezetője ismételten döntési helyzetbe került, miután a bányatelepen élő munkásság érdeklődését nem sikerült felkelteniük a magasabb színvonalú kulturális rendezvények iránt. A helyi vezetés úgy látta, hogy a munkavállalók igényeihez jobban igazodó szórakoztató műsorok rendezésével lehetne azt az egyébként e levélben is említett és kívánt célt elérni, hogy a munkásokat valahogy visszatartsák a kocsmák látogatásától. Mindezt kétféle szempontból is fontosnak tartotta: egyrészt az alkoholfogyasztás a másnapi munkavégzésre is rányomhatja a bélyegét, másrészt jelentős kockázatot is jelent azáltal, hogy a baloldali mozgalmakhoz kötődő személyekkel való találkozás esélye ezen kevésbé felügyelt „intézményekben” a legnagyobb. A politikai mozgalmak és ezáltal a munkavállalók szabadidejének kontroll alatt tartását szolgálta az az intézkedés is, amellyel a társulat vezetése hozzájárult ahhoz, hogy heti egy alkalommal a Népház épületét a különböző munkásszervezetek díjmentesen használhassák.²⁵

A bányavezetés azonban az előbbi kritikák ellenére továbbra is fontosnak tartotta, hogy a magas színvonalú kulturális programok szervezésével mintát mutasson a munkavállalók legnépesebb csoportjának. Ez a felülről irányított rendszer azonban működésképtelennek bizonyult.

Ezt támasztják alá Hilscher Rezsőnek az 1930-as évek közepén a tatabányai bányatelepeken végzett vizsgálatai is. A Magyar-féle közigazgatástudományi felméréshez kapcsolódó részkutatásában megemlíti, hogy a bányatelepeken minden ünnepség és műsor megtartása társulati engedélyhez volt kötve, s az ezeken való részvételt a vállalat vezetése maga is ösztönözte. Hilscher kutatásának alanyai beszámoltak egy olyan esetről is, amikor a bányavezetés az altisztek bevonásával próbált meg egy olyan színházi előadásra közönséget toborozni, amely szintársulatban egy Rehling rokonságához tartozó színész is játszott. A felső nyomásra megvásárolt jegyekkel rendelkező 600 potenciális nézőből azonban mindössze 50 ment el az előadásra, amely ismételten bebizonyította, hogy a munkavállalói szükségletekhez kevésbé igazodó kulturális programok szervezésével nem lehet hathatós eredményt elérni.²⁶

A vállalat létesítette és tartotta fenn a kulturális élet központjainak számító munkás- és tiszti kaszinókat is. Ez a megkülönböztetés azt is jól jelezte, hogy a MÁK Rt. vezetése igyekezett a munkavállalói hierarchia eltérő szintjein lévők közötti társadalmi távolságokat megőrizni, s tette ezt annak tudatában, hogy mindeközben a munkavállalók egységesítése irányában is lépéseket tett.

A három telepi munkáskaszinónak összesen 2800 tagja és közel 3600 kötetes könyvtára volt. A munkáskaszinók nyújtotta szolgáltatásokat a bányamunkások közel egynegyede vette igénybe.²⁷ A kaszinói tagok újságot olvashattak, rádiót hallgathattak, biliárdozhattak, sakkozhattak és ismeretterjesztő előadásokon vehettek részt.

A tisztviselői kar a szabadidő eltöltésében is igyekezett a munkásoktól elkülönülni. A közel 5000 kötetes könyvtárral rendelkező tiszti kaszinó rendezvényein a munkások egyáltalán nem, az altisztek pedig csak külön meghívással vehettek részt. A tisztviselők beosztásuknál fogva automatikusan a tiszti kaszinó tagjai lehettek, de a társulati iskolákban tanítók csak két régi tag javaslatára nyerhettek felvételt.²⁸

Mindezek számunkra azt is jelzik, hogy a munkahelyi hierarchia, valamint a társadalom zártsága a szabadidő eltöltését szolgáló intézményekben is megjelent, s ez a tény nagymértékben lelassította az elvárt és a bányavezetés által jónak tartott magatartásminták elterjedését. Az intézmények egységes elnevezése (kaszinó) és szolgáltatásaik hasonlósága viszont előse-

²⁵ 1924. február 25. MOL Z-252 46.cs. 234.d.

²⁶ Hilscher Rezső: *A bányászok életformája*. In: *A közigazgatás és az emberek* (Szerk.: Magyar Zoltán, Kiss István). – Bp. Magyar Közigazgatási Intézet, 1939. – p. 101. – A továbbiakban Hilscher, 1939.

²⁷ *Tatabánya története I.* (Szerk.: Gombkötő Gábor, Horváth Géza). – Tatabánya: Tatabányai Városi Tanács, 1972. – p. 65.

²⁸ Uo. p. 259., 284.

gíthette, hogy ezek a „fentre” jellemző minták (némileg eltorzult formában), de elterjedhessenek.

A munkavállalói hierarchia középső részén elhelyezkedő altisztek vezetői 1921. december 18-án Tatabányai Olvasókör néven szórakozási és önképzési célzattal egyesületet alapítottak, amelyet Rehling Konrád hamarosan pártfogásába is vett.²⁹ A tatabányai bányagazgató azért is tartotta fontosnak a szervezet megalakítását, mert ezzel kívánta elérni azon célját, hogy „a vezető altiszteket az altisztek tömegéből kiemelve” a bányavezetéshez közelebb hozza.³⁰ Az olvasókör vezetése 1921 decemberében támogatást kért könyvtáruk felszereléséhez, s ezen 10.000 koronás támogatást a bánya vezetője a szervezet számára jóvá is hagyta.³¹

A színházi előadásoknak, a mozinak, valamint a könyveknek jelentős hatásuk volt. Miután a hétköznapi élet a civilizációs folyamatok révén veszélytelenebbé, valamint affektus- és élvezet mentesebbé is vált, a mindennapokból hiányzó élvezetvágyat ezek a szabadidő eltöltési formák pótolták.³² Az előbbieken említett kulturális és szabadidős intézmények hatása természetesen csak akkor érvényesülhetett, ha a munkások érdeklődést mutattak az ott kínált tevékenységek végzése iránt.³³

Az alsógallai bányatelepen megalakult „MÁK Rt. Altishti és Felvigyázókörét” azzal a szándékkal hozták létre, hogy a vállalat altisztjei és felvigyázói „egymással minél gyakrabban találkozassanak, hogy szellemi műveltségük önképzés által fejlesszék, a barátságos érintkezést és összetartozást elősegítsék”. Ez a szervezet alapszabályából származó részlet is jól jelzi, hogy a kör céljai között a munkavállalók műveltségi szintjének emelése mellett a vállalathoz való tartozás érzésének megerősítése is megjelent. Mindezek ismeretében azonban a kulturális célok is átértelmezhetők, hiszen a munkavállalók műveltségi szintjének emelése a vállalat vezetése számára már csak azért is fontos lehetett, mert ezáltal gyorsabb és hatékonyabb munkavégzésre alkalmas altisztekkel és felvigyázókkal bővült a foglalkoztatottak köre. A társulati érdekek előtérbe kerülését, valamint a paternalista vállalati politika egyik megnyilvánulásának tekinthetjük azt, amikor 1927 decemberében a szervezet épületének belső falán Vida Jenő elnök-vezérigazgató nagyított fényképét is elhelyezték.³⁴

Az elsajátítandó értékek, normák és viselkedésminták elterjesztésében nagy szerepet kaptak a társulati iskolákban és óvodákban dolgozó pedagógusok, akik a Népházban, a kaszinókban, az ifjúsági egyesületekben, valamint a leánykörökben megtartott népművelési előadások állandó szereplői voltak. A tantestület minden tagjának munkaköri kötelessége volt, hogy évente 12 alkalommal – az általuk kiválasztott helyen és témában – előadásokat tartsanak.³⁵

A legnépszerűbb programok az amatőr színjátszó csoportok előadásai, a főző-, a háztartási-, valamint a varrótanfolyamok voltak. A háztartási- és főzőtanfolyamoknak az volt a céljuk, hogy a résztvevők elsajátítsák a korszerű és gazdaságos háztartásvezetéshez szükséges ismereteket, valamint megismerjék az egészséges ételek elkészítésének titkait.³⁶

A főzőtanfolyamok többségéhez az előadókat a vármegyei népművelési bizottság biztosította, s tiszteletdíjokról is ők gondoskodtak. A MÁK Rt. Iskolaigazgatóságának munkatársai a tanfolyam sikeres lebonyolítása érdekében minden esztendőben kérelemmel fordultak a bányagazgatóhoz, melyben az előadók számára szállást, a főzéshez szükséges alapanyagok beszerzéséhez pedig anyagi támogatást kértek. Az 1940-es évek elején egy-egy tanfolyam lebonyolításához résztvevőnként napi 80–80 fillérre volt szükség. Az 1943-as esztendőben ezen

²⁹ 1921. december 18. MOL Z-252 66. cs. 340.d.

³⁰ 1921. dec. 21. MOL Z-252 66. cs. 340.d.

³¹ 1921. dec. 31. MOL Z-252 66. cs. 340.d.

³² Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. – Bp. Gondolat, 1987. p. 693.

³³ Oczvirk Nándor: *Munkáskérdés és képzés* = BKL, 1908. 6. sz. p. 404.

³⁴ 1927. december 8. MOL Z-252 66.cs. 340.d.

³⁵ 1943. október 16. MOL Z-252 46.cs.234.d.

³⁶ 1933. szept. 30. MOL Z-252 46.cs. 234.d.

kiadások fedezése a társulat számára 856 pengős kiadási tételt jelentett.³⁷ Az ezen időszakban megszervezésre került képzések többsége mögött azonban már nemcsak a bányatelepeken élők változatos táplálkozásának előmozdítása állt, hanem ezzel a háztartásoknak, a háborús gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodását is elő kívánták segíteni.

A vármegyei népművelési bizottság által szervezett szabadidős programok népszerűségét jól jelzi, hogy az 1942-es esztendőben megtartott 30 műsoros estet alkalmanként 1500–1800 fő látogatta, az előadók és a szereplők száma pedig a 250 főt is elérte.³⁸

Az egészséges életmódra nevelés egyik fontos helyszíne volt az 1910-ben alapított és a társulat által is támogatott Tatabányai Sport Club (T.S.C.), amelynek kiemelt szerepe volt a helyi sportélet irányításában. A sportklub alapszabálya kimondta, hogy a szervezet elsődleges célja a „testedzés különféle nemének művelése”, s ennek elérése érdekében labdarúgó, birkózó, atlétikai csapatokat működtetett, sportünnepélyeket rendezett, versenyeket és kirándulásokat szervezett. Már az alapdokumentum felvételre vonatkozó rendelkezései is jól mutatták, hogy a vállalat vezetése a sportélet támogatásával nemcsak a munkavállalók testedzésének ügyét karolta fel, hanem ismételten megmutatkozott a társulat munkásokat ellenőrző és szelektáló funkciója is. Az a tény, hogy a T.S.C. tagja olyan, legalább 17 éves, „feddhetetlen jellemű” személy lehetett, aki egyrészt vállalta, hogy egy éven keresztül fizeti a tagsági díjat, másrészt pedig két másik tag ajánlásával rendelkezett, jól jelezte, hogy csak a megbízható munkavállalók kerülhettek a tagok közé.

Az alkalmazottak sportolási törekvéseit csak a T.S.C. keretein belül elképzelhetőnek tartó társulati vezetés nem nézte jó szemmel az újtelepi munkások azon lépését, amellyel 1922 februárjában szakszervezeti támogatással megalakították a „Munkások Testedző Egyesületét”.³⁹

A vállalat vezetése úgy vélte, hogy a labdarúgó sport fejlesztése jelentős mértékben elősegítheti a bányamunkások gondolkodásmódjának változását, hazafias érzésének növelését, valamint a munkaadóhoz való ragaszkodását. Mindezek mellett Vida Jenő, a MÁK Rt. elnök-vezérigazgatója annak a reményének is hangot adott, hogy az edzéseken és a mérkőzéseken való részvétellel talán sikerül a munkásokat elvonni „a mostani sokféle káros behatású áramlatokkal telített egyesületekbe való tömörüléstől” is.⁴⁰

Amikor négy évvel később, 1926 júliusában az újtelepi munkások egy új sportegyesület létesítéséhez a vállalat vezetőitől engedélyt és a felsőgallai iszapgödörből egy darabot kértek, akkor Vida Jenő azzal utasította vissza kérésüket, hogy a bányatelepen már éppen elegendő egyesület áll a munkavállalók rendelkezésére, emiatt új szervezet megalakítására és támogatására nincs szükség. Az elnök-vezérigazgató azt is hozzátette, hogy a társulat munkavállalóit elsősorban az köti össze, hogy mindannyian a vállalat alkalmazottai és nem látja értelmét annak, hogy a munkavállalók bármilyen egyéb (pl. felekezeti, társadalmi, politikai) szempont alapján külön szervezetbe tömörüljenek.⁴¹

A sportegyesületek számának limitálása viszont azt is jelzi, hogy a MÁK Rt. lényegesnek tartotta a munkavállalók folyamatos ellenőrzés alatt tartását is. Ezen célok azonban könnyen megghiúsulhattak volna, ha a vállalat nem szabott volna korlátokat a munkavállalók szervezet-alapítási törekvéseinek.

A munkavállalók szabadidejének megszervezésében jelentős szerepet vállaló társadalmi szervezetek (főként különböző egyesületek) a munkaadók elvárásainak is megfelelő tevékenységek kereteinek biztosítása mellett számos egyéb funkciót is betöltöttek. A 19. század folyamán eredendően a modernitás intézményeként megjelenő egyesületek nemcsak a régi, korporatív logikájú társadalmi szervezetek „lebontásában” vettek részt, hanem általuk egy új,

³⁷ 1943. október 26. MOL Z-252 46.cs. 234.d.

³⁸ 1942. szeptember 17. MOL Z-252 32. cs. 168.d.

³⁹ 1922. február 11. MOL Z-252 66.cs. 340.d.

⁴⁰ 1943. nov. 16. MOL Z-252. 66. cs. 340. d.

⁴¹ 1926. június 22. MOL Z-252 66. cs. 274.d.

a korábbiakhoz képest haladóbb szellemiségű szervezettípus is született. Újdonságuk elsősorban abban rejlett, hogy létüket a leendő tagok szabad döntésének köszönhatték, működtetésük során pedig a polgári alkotmányosság kísérleti és gyakorlóterepeivé váltak. A polgári értékek közvetítésében is szerepet vállaló egyletek léte azonban számos ponton összekapcsolódott a helyi társadalom mozgatórugójának tekinthető középosztály érdekeivel. A társadalmi szervezetek alapításában jelentős érdemeket szerző középrétegek nemcsak a társadalmi élet egyik lehetséges színtereként tekintettek a kibontakozóban lévő egyletekre, hanem bennük saját hatalomformálásuk eszközét is látták.⁴²

Az előbbieken említett célok maradéktalan megvalósításához azonban egy feltétel mindenképpen szükségeltetett: a középosztály tagjainak lehetőséget kellett biztosítaniuk arra, hogy a helyi társadalom valamennyi rétege beléphessen ezekbe a szervezetekbe. A 20. század első felében a vállalatok és üzemek kezdeményezésére létesített egyletek, társaságok és körök esetében ez azonban némi nehézségbe ütközött, hiszen ezen társadalmi szervezetek többsége jobbra egy-egy munkavállalói csoporthoz (pl. mérnökök, tisztviselők, altisztek, szakmunkások stb.) kötődött.⁴³

Mindezek viszont azt is jól jelzik, hogy a MÁK Rt. tatabányai bányatelepén működő társadalmi szervezetek helyi társadalomban betöltött szerepét nem lehet csupán a szervezetek számával és a taglétszámokkal jellemeznünk, mert ezek az adatok önmagukban semmit nem mondanak el az egyletek tényleges funkciójáról. Az előbbieken leírtak miatt viszont célravezetőbbnek tartottuk, ha eltekintünk az egyesületek egyedi vizsgálatától és inkább arra keressük választ, hogy az adott történeti időszakban milyen szervezetek alakultak és ezek létrejöttében fellelhető-e valamilyen szabályszerűség.

A bányavállalathoz több szálon kötődő négy település egyesületi életéről viszonylag keveset tudunk, bár Komárom vármegye 1941-es évkönyvében azt olvashatjuk, hogy a bányatelepeken „a társadalmi, egyesületi és kulturális élet igen fejlett, a munkásság ennek következtében felvilágosult, szorgalmas, jóakarátú, hazafias gondolkozású és csekély kivétellel vallásos érzelmű”.⁴⁴

A helyi és az országos levéltárban őrzött szórványiratok alapján 46 olyan társadalmi szervezetet sikerült beazonosítani, amelyek 1945 előtt hosszabb-rövidebb ideig az említett községek területén működtek. Ezen dokumentumokban található információk alapján csaknem másfél évtizede elkészült és publikálásra került egy olyan adattár,⁴⁵ amely a településeken egykor működött egyletek, társaságok és körök legfontosabb jellemzőit tartalmazta (pl. elnevezés, alakulás/megszűnés éve, tisztségviselők, tevékenység stb.). Tekintettel arra, hogy ezek az adatok önmagukban nem sokat árulnak el a helyi egyleti életről, ezért először ezt a forrást kellett elemzésre alkalmas állapotba hoznunk. Az adatokból egy olyan adatbázis készítettünk, amely már lehetővé tette a társadalmi szervezetek funkcióinak mélyebb vizsgálatát.

Az első társadalmi szervezetek az 1900-as évek elején, a bányatelepek jelentős részét magába foglaló Tatabánya község területén alakultak. A MÁK Rt.-hez sok szálon kötődő egyesületek (MÁK Rt. Társaskör Tatabányai Egyesülete, Tatabányai Ifjúsági Egyesület) a helyi kulturális- és vallási élet megszervezésében játszottak szerepet.

Az első pillantásra talán érthetetlennek tűnhet, hogy a bányanyitást követő első években a vállalat miatt éppen egy, a tagok valláserkölcsei oktatását felvállaló ifjúsági egyesület támoga-

⁴² Tóth Árpád: *Önsegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten = Korall*, 2001. 5–6. sz. p. 50.

⁴³ Prém Lóránt: *Testnevelés, sport, turistaság a szabadidőbe*. In: *A gyáripari munkavállalók szabadideje* (Szerk.: dr. Raggambi Fluck András). – Bp. Magy. Gyáriparosok Orsz. Szöv., 1940. – p. 54.

⁴⁴ *Komárom vármegye évkönyve az 1941. évre*. (Szerk.: revisnyei Reviczky István). – Sátoraljaújhely: [s. n.] 1941. – p. 224.

⁴⁵ Leblancné dr. Kelemen Mária: *Egyesületek Tatabányán és elődközségeiben*. In: *Adalékok Tatabánya (művelődés) történetéhez* (Szerk.: Tapolcainé dr. Sáray Szabó Éva). – Tatabánya: Polgármesteri Hivatal, 1994. – p. 111–150.

tása mellett döntött. A fennmaradt levéltári források azonban rávilágítanak arra, hogy a bányavezetés a bányatelepi hitélet megszervezését a század elején azért ösztönözte, mert a telepeken élő heterogén népesség egységessé tételét (részben) a hit által közvetített értékek és normák mentén tartotta megvalósíthatónak.⁴⁶

Ezek ismeretében az sem meglepő, hogy a kezdetektől fogva át- és felvállalta az egyházközségek (katolikus, református, evangélikus) létesítésével és működtetésével kapcsolatos kiadásokat: templomokat, kápolnákat épített, a lelkészeknek fizetést és lakást adott, fedezte a lakásfenntartás költségeit (fűtés, világítás).⁴⁷

A későbbiekben – a keresztény-nemzeti kurzus megerősödése következtében – viszont már nem a helyi társadalom építése volt az elsődleges cél, hanem a vállalat a kormányzati oldalról érkező elvárásoknak kívánt megfelelni az egyházakhoz kötődő szervezetek támogatásával. Ezen kör bővülését jól mutatja, hogy az 1930-as évek végén már szép számmal találunk olyan vallási felekezetekhez kapcsolódó szervezeteket (pl. Credo Egyesület, Oltár Egyesület, Római Katolikus Leánykör, Református Ifjúsági Egyesület, Evangélikus Férfi Egylet stb.), amelyeket a vállalat rendszeres támogatásban részesített.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján nem lehet eldönteni, hogy az említett egyletek dotálása mennyiben volt köszönhető a vállalat vezetőinek és mekkora szerepük volt mindebben a már említett kormányzati köröknek. Az azonban kétségtelen, hogy az 1930-as évek végén, a Miniszterelnökség kebelén belül megalakuló V. Társadalmi Osztály egyik feladata éppen az lett, hogy fokozatosan saját ellenőrzése alá vonja a vidéki katolikus egyesületeket. A felügyelet kiterjesztését az indokolta, hogy a kormány – a Felvidék elcsatolását követően – egyre jobban tartott a mihamarabbi revíziót követelő katolikus mozgalmak radikalizálódásától. Természetesen nem a területi revízió szükségességét utasították el, hanem annak idő előtti követelését. Ezen kormányzati célok megvalósulását viszont csak úgy látták kivitelezhetőnek, ha az új közigazgatási egység munkatársainak sikerül ezeket az egyesületeket maguk mellé állítaniuk.⁴⁸

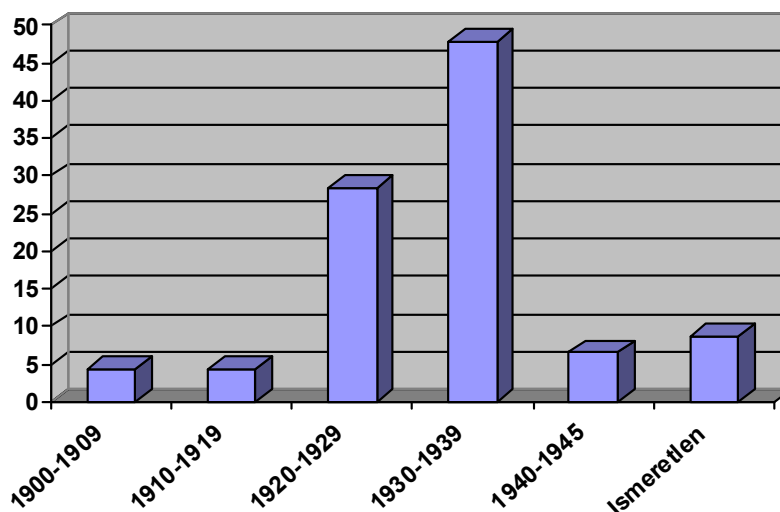
A helyi társadalmi szervezetek számbeli gyarapodása az 1920-as években kezdődött, ám csúcspontját csak a következő évtizedben érte el.

⁴⁶ 1944. február 7. MOL Z-252 43. cs. 215. d.

⁴⁷ 1903. máj. 1. MOL Z-965 45. cs.

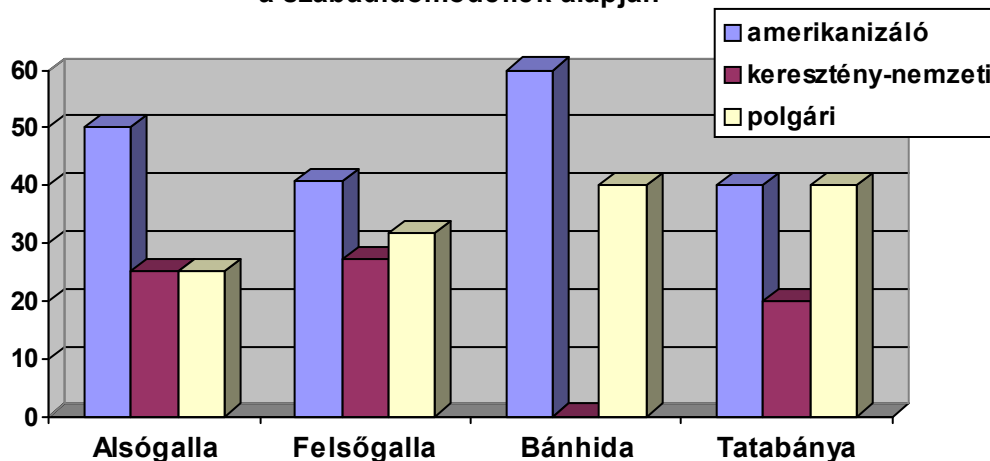
⁴⁸ Hámori Péter: *Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására. A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941 = Századok, 1997. 2. sz. p. 359.*

A négy községben működő társadalmi szervezetek (N=46) alapítási évük szerinti megoszlása (százalékban)

A négy község területén működő társadalmi szervezetek több mint kétharmada (80,4%) a mezőgazdasági termeléshez kevésbé kötődő népességgel rendelkező két településen, Felsőgallán és Tatabányán alakult meg. Talán az sem véletlen, hogy az egyesületi élet megszervezésében és irányításában szerepet vállaló középosztály reprezentánsai is éppen a városiasodás jeleit magukon viselő két község területén éltek.

A településeken működő társadalmi szervezetek megoszlása a szabadidőmodellek alapján

Az elődközségekben működő társadalmi szervezetek szabadidőmodellek alapján történő megoszlása azt mutatja, hogy a négy településen elsősorban az amerikanizáló és a polgári modellhez tartozó szervezetek terjedtek el, a keresztény-nemzeti modellhez tartozó szervezetek pedig az inkább falusias jellegű Bánhidáról teljesen hiányoztak. A rendelkezésre álló adatokból ennek pontos oka nem tudható, ezért azt csak vélelmezzük, hogy ez talán a három település lakosságának többségét kitevő ipari munkavállalók jelenlétével függhetett össze.

A vállalat azonban nemcsak a bányatelepeken működő szervezetek felügyeletét látta el, hanem évről-évre jelentősebb összeggel is támogatta a helyi együleti életet. A támogatások nagyságrendjét jól mutatja, hogy a MÁK Rt. 1940-ben közel 100.000 pengővel segítette a

Népház, valamint a társadalmi szervezetek munkáját.⁴⁹ Egy 1942-es adat szerint a bányatársulat jóléti kiadásainak összege 6.401.156 P volt, melyből 13.269 pengőt sport- és 555.261 pengőt kulturális célokra fordítottak.⁵⁰

Az egyesületi taglétszámokból – mely sok esetben a 400–600 főt is elérte – arra következtethetnénk, hogy élénk egyesületi élet folyt a telepeken.⁵¹

Hilscher Rezső tatabányai vizsgálatának eredményei látszólag megerősítik ezt az állítást, hiszen az általa megkérdezett 227 munkás közül 114 fő egy egyesületben, 42 fő kettőben, öt pedig 3–4 egyesületben is tag volt. Az interjúk során azonban az is kiderült, hogy a munkások jelentős része csak a bányavezetés kedvéért lett egyesületi tag és az igazán aktív tagok csak a nőtlen munkások, valamint az altisztek voltak.⁵² Az egyeleti tagság vállalása azonban sok esetben nemcsak a munkáltatói elvárásoknak való megfeleléssel volt magyarázható, hanem egyes munkavállalók csak azért döntöttek a belépés mellett, hogy ezáltal részesülni tudjanak a szervezeti tagságból fakadó előnyökből (pl. segélyre való jogosultság stb.).⁵³

Mindez azt is jelzi, hogy amennyiben az alsóbb rétegekhez tartozók nem voltak szellemileg felkészülve az új habitusok befogadására, akkor ez a transzfereket is lehetetlenné tette.⁵⁴ Hiába működött a vállalat egy minden szükségletet kielégítő kulturális intézményrendszert, ha az azok által nyújtott szolgáltatások iránt nem volt igény.

⁴⁹ Ismertetés MOL Z-252 32. cs. 168. d.

⁵⁰ 1942. szeptember 17. MOL Z-252 32. cs. 168.d.

⁵¹ MOL Z-252 32. cs. 168. d.

⁵² Hilscher 1939. p. 104.

⁵³ Bán Imre: *Szénbányászok*. In.: *Magyar gyáripari munkásság. Szociális helyzetkép.* (szerk.: Rézler Gyula). Bp. Közgazdasági Társaság, 1940. p. 226.

⁵⁴ Ferge Zsuzsa: A civilizációs folyamat fenyegetettsége. In.: *Elszabaduló egyenlőtlenségek* (szerk.: Ferge Zsuzsa). Bp. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2000. p. 55.